

Személyi autonómia – egy bécsi gondolat európai keringője

Börries Kuzmany: *Vom Umgang mit nationaler Vielfalt: Eine Geschichte der nicht-territorialen Autonomie in Europa*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2024. 473 oldal.

Amikor a modern nacionalizmus felütötte a fejét Európában, az állampolgárok többsége nem olyan államban élt, amelyben a nemzet határai egybeestek volna az államával. Sok nemzeti mozgalom esetében nem voltak eleve adottak az önrendelkezés szükséges feltételei. Ezek a várólistára kényszerült nemzetek (egykorú megnevezéssel nemzetiségek) többnemzetiségű birodalmakban éltek, ráadásul sokszor szétszórta vagy olyan államokban, amelyekben nem ők voltak a tituláris nemzet.¹ Börries Kuzmany könyve azt a kérdést tárgyalja, hogy mit kezdhet az állam, és mit kezdhetnek a nemzetépítők ezzel a helyzettel. Kuzmany egyébként a Bécsi Egyetem oktatója, történész és szlavista, a 2023-ban lezárult *Non-Territorial Autonomy as Minority Protection in Europe* ERC-projekt vezetője. Ahogy arra a könyv címe is utal,² az etnokonfesszionális sokszínűség és az állam viszonyának összetett európai történetét Kuzmany a személyi elvű autonómia modelljével való kísérleteken keresztül meséli el.³ A történet a 19. század közepén indul az európai

* A szerző történész, az Augsburgi Egyetem (Universität Augsburg) posztdoktori kutatója. Email: anna.adorjani@uni-a.de, ID: 0000-0001-8752-5579

¹ Azért esett a választásom a „tituláris nemzet” kifejezésre, mert a precízebb, „az állam névadó etnikai közössége” kifejezés használata túl körülményes, az egyértelműbb „domináns nemzet” pedig olyan értékítéletet tartalmaz, amelyet nem minden esetben szeretnék implicálni. A kifejezést Rogers Brubaker munkáiból merítettem, de a szovjet nacionalizmus kutatásban már korábban használták. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 31. és 172.

² Szabad fordításban: *A nemzeti sokszínűség kihívása. A személyi elvű autonómia története Európában*. A szövegben minden fordítás tőlem származik.

³ Ebben a recenzióban a magyar szaknyelvben meghonosodott „személyi elvű autonómia” kifejezést használom az autonómia nem területi formájának leírására. Kuzmany könyve, ahogyan arra a címe is utal, a *nicht-territoriale Autonomie*, azaz a *nem területi elvű autonómia* terminust alkalmazza. A nemzetközi szakirodalomban a *non-territorial autonomy* kifejezés honosodott meg, mivel a személyi autonómiának és a személyiségi elvnek megfelelő *personal*

többnemzetiségű birodalmakban, az I. világháború után pedig a területükön létrehozott utódállamokban folytatódik, és a nemzetközi kisebbségvédelmi intézmények szférájával záródik. A könyv elkalauzolja az olvasót a Habsburg és az Orosz Birodalom, illetve utódállamaik minden szegletébe, és lenyűgözően gazdag forrással bizonyítja, hogy a nemzeti kulturális autonómia személyi elvű változatát a századfordulótól a két világháború közötti időszakig politikusok és politikai gondolkodók az ideológiai spektrum minden oldalán ismerték, tárgyalták, és olykor alkalmazni is próbálták. Kuzmany olyan politika- és eszmetörténetet kínál, amely a személyi elvű autonómiát úgy fonja bele az európai történelem szövetébe, hogy közben alig mozdul ki Közép- és Kelet-Európából.

Egy gondolat íve

Kuzmany a személyi autonómia európai történetébe az osztrák pillendorfi és kremseri alkotmánytervvel vág bele, de az 1848-as forradalom utáni Magyarországra is áttekint, hogy bemutassa Kossuth Lajos és Eötvös József ilyen irányú gondolatki-sérleteit, és még az erdélyi román Andrei Şaguna felirata is szóba kerül, amelyben a román nemzet jogi köztestületként való elismerését kérte. Az olvasó megismerheti a többnemzetiségű birodalom államtudományában és a föderalizmus kérdéseiben jártas liberális osztrák jogtudósokat – Adolf Fischhofot, Edmund Bernatzikot, Rudolf von Herrnrittet és Josef Lukast –, és szó esik Ferenc Ferdinánd trónörökös nagyosztrák (*Grossösterreich*) tervének olyan elemeiről is, amelyeket a személyi alapú autonómia gondolata ihletett. A személyi elvű autonómia atyjai, Karl Renner és Otto Bauer mellett Kuzmany színre hív szlovén, cseh és magyar marxistákat is, akik aktívan részt vettek a kulturális autonómia ezen típusáról való gondolkodás alakításában. Noha a könyv kimondottan a személyi autonómia modelljének transzferét és kulturális adaptációjának mikéntjét kívánja vizsgálni – nem pedig Renner szellemi örökségét –, olykor mégis számonkéri az adaptációkon, ha azok eltérnek az „eredeti”, renneri változattól, és nem hangsúlyozza kellőképpen Bauer munkásságának a kulcsszerepét abban, hogy az ausztromarxista modell szárnyra kelt (*ein politisches Konzept auf Reisen*) (47., 157., 233.). Nem így a morva, bukovinai, galíciai és boszniai tartományi kompromisszumok nem territoriális elemeinek esetében, amelyeknek transzferére, visszhangjára és fogadtatására az Orosz Birodalomban és a két világháború közötti időszakban Kuzmany következetesen kitér, és nem rangsorolja azokat a személyi elv valamilyen ideáltípusához való hűségük szerint.

autonomy vagy *personality principle* jelentése többértelmű. Az angol tudományos és köznyelvben a *personal autonomy* elsősorban az egyén szabad, külső irányítástól vagy kényszerítől mentes akaratát és független döntéshozatalát jelenti. A magyar szakirodalom gyakran kulturális autonómiaként is hivatkozik a nemzeti autonómia nem területi elvű típusára.

Kuzmany monográfiájának egyik fő tézise az, hogy a személyi autonómia oroszországi elmélete és gyakorlata az osztrák gondolati és alkotmányos kísérletektől függetlenül alakult ki organikusan a helyi közigazgatási és nemzetiségi kérdésekre adott válaszokból és az azokat leíró fogalmi hálóból. Ebben kulcsfontosságú szerepe volt Simon Dubnow orosz zsidó történésznek és a birodalom területén élő különféle politikai irányultságú zsidó közösségeknek, amelyek közül a teljesség igénye nélkül a Néppártot (Folkspartei), az Általános Zsidó Munkás Bundot és a Zsidó Szocialista Munkáspártot (SZERP) emelném ki itt. Oroszországban nem csupán nemzetiségi és vallási csoportok, hanem liberális és marxista irányultságú pártok is – a legfontosabb ezek közül a liberális kadet párt – magukévá tették a személyi elvet, gyakran a pártvezetőségben aktív zsidó párttagok közvetítése nyomán. A februári forradalmat követő időszakból Kuzmany öt paradigmaticus esettanulmányon keresztül mutatja be a személyi autonómia rugalmasságát a helyi viszonyok, illetve az intézményi és eszmei hagyományok függvényében: a zsidó autonómián, az ukrán autonómiatörvényen, az oroszországi muszlimok autonómiáján, a szibériai regionális reformmozgalom kisebbségvédelmi rendelkezésein és a Távol-keleti Köztársaság alkotmányának nem territoriális elemein keresztül. A szerző arra jut, hogy a személyi elvű autonómia lendületes gyakorlatba ültetése 1917-től a forradalmi szocialista Oroszország minden szegletében arra mutat, hogy akkor a nemzetiségi arányosság rendezésének széleskörűen ismert megoldása volt.

A személyi elvű autonómia két világháború közötti történetének elmondására Kuzmany négy paradigmaticus esetet választott ki, ezzel is megerősítve a tézisét, miszerint az autonómiának ez a változata az ideológiai paletta egyik szélétől a másikig alkalmazható volt. A Szovjetunió a személyi autonómia kommunista változatát képviselte, Ukrajna és a balti országok a liberális változatát, a Szudétánémet Párt pedig az illiberális radikális jobboldali interpretációt. A szerző ezeken az eseteken azt vizsgálja, hogy a személyi autonómia gondolata milyen utakon jutott el az egyes politikai aktorokhoz, elemzi az autonómiával járó kompetenciák és a legitimitáció kérdését, és hogy mely esetben milyen kritériumok alapján állapították meg az egyének nemzeti hovatartozását. Jóllehet a szerző meggyőzően érvel az általa kiválasztott esetek reprezentativitása mellett, a történetből hiányzik a személyi autonómia sorsának 1918 utáni alakulása Ausztriában, amelyre a szerző mindössze két bekezdést szánt. Ezekben Kuzmany leírja, hogy az ausztromarxista Karl Renner, a személyi autonómia atyja, amikor 1919-ben kancellárként képviselte az új Ausztriát a párizsi békekonferencián, Cseh- és Morvaország német területeinek Ausztriához csatolásáért agítált, ha pedig az nem volna lehetséges, akkor területi autonómiát kért. Renner a személyi autonómiát a nemzetállamok és a nemzeti kisebbségek világában csak a harmadik legjobb megoldásként rangsorolta (370–371.). Erről a nemzetközi kisebbségvédelmi intézmények világában sokan másképpen gondolkodtak, ahogy azt a szerző részletesen demonstrálja a monográfia utolsó fejezetében. A könyv utolsó egysége a párizsi béketárgyalásokkal indít, és

a Nemzetek Szövetségén keresztül az Európai Nemzetiségi Kongresszussal zárul. Különböző politikai és intézményi szereplők munkásságát bemutatva annak a lehetőségét elemzi, hogy miként egyeztethető össze a nemzeti kisebbségek védelme az etatista szemlélettel.

A kör négyszögesítése

A nemzetközi szakirodalomban meghonosodott „nem területiális autonómia” fogalma – amelyet azonban a közérthetőség kedvéért ebben a szövegben személyi elvű autonómiának fordítottam – egyfajta metahistorikus ernyőfogalom, azaz a századfordulón jellemzően nem ezzel a kifejezéssel írták le azt, amit ma értünk rajta. Kuzmány a „nem területi elvű megállapodások” (*nicht-territoriale Arrangements*) kifejezést tartaná pontosnak, mivel ezek az egyezmények gyakran nem teljes autonómiát, hanem csupán csoportarányos képviselőket biztosítottak, de aztán mégis kitart a már meghonosodott *nicht-territoriale Autonomie* kifejezés mellett (2–9).⁴ A személyi elvű autonómia története szorosan összefonódik az európai modern nacionalizmus történetével, amikor többnemzetiségű államokban a nemzetiségek méltányos képviselőre tesz kísérletet. Ehhez a modern nacionalizmus két, a multinacionális birodalmakban gyakran összeegyeztethetetlen elvét kell összehangolja. Az egyik a nemzetiségi elv, azaz, hogy minden nemzetiség maga kormányozhassa önmagát, a másik a többség elve, amely a demokratikus tanácskozó és jogalkotó testületek bevett döntéshozási gyakorlata, és figyelmen kívül hagyja a nemzetiségi szempontokat. A személyi autonómia úgy oldja fel ezt a dilemmát, hogy a birodalom többnyelvű területein nemzetiségi alapú választói kúriákat hoz létre. A nemzeti hovatartozás érzését a nemzeti regiszterek vagy kataszterek dolga objektívnálni és jogi formába önteni (28–46.).

Mi a személyi alapú autonómia minimuma? Mi az, ami összeköti ezeket az időben és térben szerteágazó megállapodásokat, amelyeket a könyv az olvasó elé tár? Kuzmány szerint az egyik ilyen a kollektív jogok iránti nyitottság: az autonómia jogalanya egy köztisztület (*öffentlich-rechtliche Körperschaft*). Ugyanakkor Yvonne Donders munkásságára támaszkodva Kuzmány úgy érvel, hogy az egyéni és kollektív jogok kölcsönösen nem kizárják, hanem inkább kiegészítik egymást. (368–369).⁵ Ezért a szerző a személyi autonómia modelljének különböző változatait az egyéni és csoportjogok spektrumán helyezi el, amelyen azért az esetek többsége a csoportjogi megoldásokhoz esik közelebb. A Habsburg Birodalomból hozott példákban a jogalany jellemzően az etnokonfesszionális csoport, amelyhez azonban egyéni bevallás

⁴ A különböző nyelvű szakirodalomban meghonosodott kifejezésekről lásd a 3. lábjegyzetet.

⁵ Donders, Yvonne: Foundations of Collective Cultural Rights in International Human Rights Law. In: Andrzej Jakubowski (szerk.): *Cultural Rights as Collective Rights*. Brill – Nijhoff, 2016. 85–112.

és szándék szerint lehet odatartozni. A másik közös eleme ezeknek a megállapodásoknak a nem területi vagy személyi elv, azaz egy állam területén például a német nemzet(iség)hez lakóhelytől függetlenül bárki tartozhat, aki ezt óhajtja, és ilyenként gyakorolhatja állampolgári jogainak és kötelezettségeinek egy részét. A szerző nemcsak a csoport- és egyéni jog közötti kizárólagosságot vitatja, hanem a területi és nem területi elv közöttit is. A legtöbb nem területi elvű megállapodás azt mutatja, hogy helyi és regionális szinten a képviselő területi és nem területi formái kiegészítették, mintegy megkettőzték egymást: „területi autonómia, ahol lehet, személyi, ahol szükséges” („territorial wo möglich, personal wo nötig”, 92.).

A személyi elvű autonómia egyik alultárgyalt aspektusa, hogy bár az a liberális gondolkodásban gyökerezik és a modern nacionalizmus gondolati keretében értelmezhető, a gyakorlatban sokszor keveredett benne nemcsak az illiberális, hanem a rendi társadalom logikája is. A morva, bukovinai, galíciai és boszniai tartományi gyűlések konkordanciáját érintő „kiegyezéseket” elemezve a szerző például kiemeli, hogy az így regisztrált nemzetiségi csoportok kialakításában nemcsak modern nemzeti, hanem a *status quo* fenntartására irányuló rendi szempontok is érvényesültek (92–125.). A személyi alapú megoldások nem leváltották, hanem kiegészítették a rendi állapotokat, amikor például a nagybirtokosokat nem osztották nemzetiségi csoportokba Morvaországban (130–131.). A kompromisszum Bukovinában például négy vagyon és rend szerinti és öt nemzetiségi-vallási kategóriába osztotta a választókat (99–101.; 112–118.). A könyv olyan széles időszakot és földrajzi teret ível át, és a személyi autonómia modelljének annyi helyi változatát hasonlítja össze, hogy abból új és fontos összefüggések tetszenek ki. Kuzmány például arra is rámutat, hogy noha a személyi autonómia szakirodalma többnyire annak ausztrómarxista változatára hivatkozik mint ősmoddellre, az I. világháború vége óta a kisebbségvédelem inkább az orosz mintát követte és valósította meg, amikor a személyi elvű autonómiával kísérletezett. Az Orosz Birodalomban a személyi alapú autonómiakísérletek – szemben a renneri modellel – nem a központi államszervezet gyökeres átalakításával akarták megvalósítani a nemzetiségek jogegyenlőségét, hanem azzal párhuzamos kulturális és oktatási intézményrendszert és arányos képviselőket valósítottak meg lokális és regionális szinten. Mivel ezek a megoldások mintegy a kisebbségben levő etnokonfesszionális csoportok jogegyenlőségét korrigálták helyi szinten, egyfajta nemzetiségi kisebbségvédelmet valósítottak meg nemzetállamiság nélkül.⁶

A monográfia számomra legizgalmasabb részei azok, amelyek a nemzeti hovatartozás kritériumainak meghatározásáról szólnak és arról, hogy ezek a kritériumok objektívvé és előíróvá tehetőek-e. Kuzmány számos példával szemlélteti, hogy lokális szinten milyen jogi, adminisztratív, közösségi és informális hagyományokat

⁶ Brubaker szerint a szovjetológia ebben az értelemben használta a tituláris és nem tituláris nemzet kifejezést. Brubaker, 1996. 33–38.

kellett összeegyeztetni a nemzetiségi választási kúriák összeállításakor mind a tartományi kiegyezések, mind pedig a két világháború közötti kisebbségi autonómiák esetében. Nem egyértelmű, de ugyanakkor nem is meglepő, hogy a népszámlálásokon megadott nyelvi preferenciát gyakran nemzeti hovatartozásként értelmezték. A szerző több kérelmet és panaszt is idéz, amelyben a kérelmezőt nem a megfelelő nemzetiségi kategóriába sorolták. Kuzmany részletesen elemzi azokat az érveket, amelyekkel a kérelmező arról akarja meggyőzni a hatóságokat, hogy más a nemzetisége, mint amelyet megállapítottak. A bevállás mellett megjelennek olyan objektív kritériumok is, mint a szülők nemzetisége, az iskolázottság nyelve, a gyermekek iskolájának nyelve, az egyesületi tagság, az „anyanyelv”, az otthon beszélt nyelv és egyéb, a kérelmező által relevánsnak ítélt kritériumok (126–156.). Ugyanakkor a nemzeti kúriáknak néha olyan etnokonfeszcionális csoportokat is meg kellett jeleníteniük, amelyek a statisztikákban nem szerepeltek: Bukovinában például a német és jiddis ajkú zsidók, a lengyel ajkú örmények, illetve az orosz ajkú ortodox lipovánok (99–101.). Ezek a lokális esetek szépen kirajzolják, hogy mi minden lehet a tétje a nemzeti hovatartozásnak, milyen elvek szerint formálódnak és módosulnak a nemzetiségi csoportok, és hogy ezeket a csoportokat a társadalmi-politikai akarat nem csupán leírja, hanem olykor létre is hozza.

* * *

A személyi autonómiáról való gondolkodás és a vele való kísérletezés tehát rávilágít számos, a modern nacionalizmus természetéből fakadó dilemmára. Kuzmany monográfiáját haszonnal forgathatják mindazok, akiket olyan kérdések foglalkoztatnak, mint hogy: Ki tartozik egy nemzethez? Ki dönti el, hogy ki melyik nemzethez tartozik? Mindenkinek tartoznia kell valamilyen nemzethez, és ha igen, akkor kizárólagosan egyhez? Mit akar a nemzet? Milyen kompetenciák tartoznak a kisebbségi vagy nemzetiségi autonómia hatáskörébe és melyek az államéba? És ki beszélhet a nemzet nevében? Át kell-e alakítani gyökeresen az államszervezetet ahhoz, hogy minden nemzetiségnek képvisellete legyen, vagy elegendő párhuzamos nemzetiségi kulturális, vallási és oktatási intézményeket létrehozni? Ezek közül sokra máig keressük a jó választ. A könyv erénye, hogy ezekre a kérdésekre az általa vizsgált időszakból számos konkrét lokális és regionális választ mutat be, elemez és kontextualizál. A könyv egyik legsajnálatosabb mulasztása pedig az, hogy adós marad az összegyűjtött válaszok rendszerezésével. Kuzmany a nemzeti sokszínűségről és a személyi elvű autonómiáról szóló monográfiája, bár gyakran implicit módon, a képviselati demokrácia mindennapi működésének gyökeréhez vezet el az olvasót, és fontos mondanivalója van azzal kapcsolatban is, hogy mi a nacionalizmus tétje. A könyv remek példája a transznacionális és összehasonlító történetírásnak.